

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

КІСЬ ОКСАНА РОМАНІВНА

УДК 94(477)''19'':394:343.264'814](=161.2)-055.2

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК
У НАДЗВИЧАЙНИХ ІСТОРИЧНИХ ОБСТАВИНАХ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.:
ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ДОСВІДУ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ**

Спеціальність: 07.00.05 – етнологія
Гуманітарні науки

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціальної антропології Інституту народознавства НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
академік НАН України
Павлюк Степан Петрович,
Інститут народознавства НАН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гримич Марина Віллівна,
Науково-дослідний інститут
українознавства МОН України
провідний науковий співробітник
відділу культурологічних досліджень;

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Боряк Олена Олександрівна,
Державний науковий центр захисту
культурної спадщини від техногенних катастроф,
Державного агентства України з управління
зоною відчуження,
старший науковий співробітник відділу етнології;

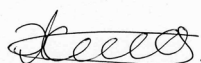
доктор історичних наук, професор
Борисенко Мирослав Володимирович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри етнології та краєзнавства.

Захист відбудеться 17 квітня 2018 р. о 15:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, проспект Свободи, 15.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано 5 березня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена зростаючим суспільним запитом на всебічне пізнання найбільш драматичних сторінок новітньої історії України, зокрема – періоду сталінізму, який завдав потужного удару по українській нації (у демографічному, етнопсихологічному, політичному, культурному і соціальному сенсі). Важливість вивчення Голодомору, національно-визвольного руху та масових політичних репресій зумовлена чіткою етнонаціональною забарвленістю цих явищ, спричинених внутрішньою дискримінаційною національною політикою влади, що стало серйозним випробуванням для національної ідентичності та значно вплинуло на менталітет сучасних українців. Дослідження особливо актуальне в контексті публічних дискусій навколо українського історичного наративу та різних інтерпретацій радянського минулого, що вимагає його глибшого вивчення, зокрема й на рівні повсякденного життя звичайних людей. Нагальна потреба остаточного подолання тоталітарного спадку та етнопсихологічного оздоровлення українського суспільства зумовлює необхідність пропрацювання травматичної пам'яті шляхом аналізу особистих спогадів про пережите українцями крізь призму їх досвіду виживання і спротиву в надзвичайних обставинах.

Вагомість проблеми також визначається потребою ефективнішого використання людського потенціалу в умовах соціально-економічної кризи, політичних протистоянь та воєнного конфлікту в сучасній Україні: осмислення історичного досвіду українського жіноцтва у надзвичайних історичних обставинах у ХХ ст., аналіз ролі жінок у складних етнодемографічних та етнокультурних процесах на рівні повсякденних практик, виявлення дієвих жіночих стратегій подолання труднощів сприятиме повнішому залученню жінок у вирішення нагальних проблем у всіх сферах і на різних рівнях сьогодні. Такі масштабні історичні явища, як Голодомор, національно-визвольні змагання, політичні репресії у різний спосіб порушили нормальний триб життя українських жінок, змушуючи їх реагувати на нові виклики і загрози, приймати нестандартні рішення, виробляти і застосовувати певні стратегії виживання, пристосування і спротиву у надзвичайних історичних обставинах. Зосередження уваги на цих трьох історичних явищах дозволить порівняти жіночий досвід повсякдення у дуже відмінних контекстах, які різняться за формою, але об'єднані державною політикою силового упокорення українців, щоб простежити можливі універсальні риси жіночого досвіду і виявити варіативність жіночих реакцій та поведінки, які обумовлені специфікою конкретного кейса.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах наукових тем відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України “Фактор етнічності в динаміці сучасних

соціокультурних процесів: українці в глобалізованому світі” (номер державної реєстрації 0112U005324) та “Динаміка соціокультурних процесів: трансформація цінностей, ідентичностей і практик” (номер державної реєстрації 0117U000678).

Мета дослідження – виявлення та аналіз гендерних особливостей повсякденного життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст. та його репрезентацій у жіночих автобіографічних наративах.

Реалізація цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

- з’ясувати стан досліджень повсякденного життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах Голодомору, національно-визвольних змагань і політичного ув’язнення в історико-етнологічній науці в Україні і світі;
- виявити особливості репрезентацій жіночого досвіду в особистих спогадах українок про Голодомор, національне підпілля і політичне ув’язнення;
- охарактеризувати основні принципи феміністської методології вивчення жіночого повсякдення в історико-антропологічних дослідженнях;
- оцінити пізнавальний потенціал жіночих автобіографічних наративів як історичного джерела з огляду на сучасні дослідження гендерних аспектів пам’яті та мовлення;
- виявити типові жіночі стратегії і сценарії виживання, практики пристосування та форми спротиву в умовах Голодомору, підпілля і політичного ув’язнення;
- розкрити специфічно жіночі прояви дієздатності (ресурси, способи, методи забезпечення власних потреб та інтересів) в умовах критичного обмеження прав, можливостей та ресурсів;
- з’ясувати чинність (збереження, трансформації, порушення) панівних уявлень про нормативну фемінність та її прояви у відповідних жіночих повсякденних практиках у надзвичайних обставинах;
- встановити особливості функціонування традиційної української культури (чи її елементів) та розкрити її роль у повсякденному житті жінок в різних надзвичайних обставинах;
- простежити зміни в уявленнях і практиках материнства в умовах голоду, підпілля і політичного ув’язнення;
- висвітлити роль жіночого тіла та сексуальності в надзвичайних обставинах та особливості репрезентацій цієї теми в жіночих автобіографічних наративах.

Об’єктом дослідження є повсякденне життя українських жінок-громадянок УРСР, які пережили Голодомор 1932–1933 рр., брали участь у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст., перебували у політичному ув’язненні в таборах ГУЛАГу у 1940–1950-х рр.

Предметом дослідження є жіночі стратегії і сценарії виживання, практики пристосування та форми спротиву в умовах обмеження прав, можливостей та ресурсів, а також особливості репрезентацій пережитого в жіночих автобіографічних наративах про Голодомор, націоналістичне підпілля та політичне ув'язнення.

Хронологічні і територіальні межі дослідження. Період від початку 1930-х рр. (апогей масової примусової колективізації українського села) до середини 1950-х рр. (засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р.) охоплює три різні за формою явища – Голодомор 1932-1933 рр., національно-визвольні змагання 1940–1950-х рр. та часи найсуворішого режиму ГУЛАГу. Окреслений період характеризується посиленням державної політики репресій на етнонаціональному ґрунті (проявами якої були всі три згадані явища), що спричинило катастрофічні демографічні, соціокультурні та етнопсихологічні наслідки для українців.

Дослідження охоплює головню територію в межах кордонів Української РСР (сучасної України) та, в окремих випадках, історично-етнічні українські терени Польщі і географічний простір СРСР. Зокрема у фокусі уваги ті регіони України, які були уражені масовим голодом у 1932–1933 рр. та західноукраїнські землі, де розгорталась основна діяльність ОУН і УПА у 1940-1950-х рр. Крім того, в межах кордонів СРСР дослідження поширюється на територію в'язниць і таборів системи ГУЛАГу, де утримували українських жінок-політв'язнів у 1940-1950-х рр. Такий підхід дозволяє побачити, до якого ступеня локація та мобільність (перебування на місці свого постійного проживання з обмеженням руху – у випадку Голодомору; пересування в межах свого регіону – у випадку національного підпілля, або переміщення в чужий закритий простір – у випадку політичного ув'язнення) впливало на специфіку жіночого повсякдення в цих надзвичайних обставинах.

Основу **джерельної бази** дослідження становлять жіночі автобіографічні наративи – особисті спогади жінок (усноісторичні інтерв'ю, письмові свідчення, автобіографії, мемуари, листи тощо) про власний досвід життя під час Голодомору, участі в націоналістичному підпіллі чи перебування у таборах ГУЛАГу. Різноманітні офіційні документи (ОУН і УПА, радянських державних і репресивних органів), документальні світлини та історичні артефакти (зразки жіночої творчості), історико-демографічні та статистичні дані також слугують джерелами історико-етнологічного аналізу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *вперше*:

— розроблено і застосовано концептуально нову модель інтерпретації жіночого історичного досвіду на основі залучення аналітичної категорії *жіночої дієздатності* ;

- з'ясовано і охарактеризовано гендерні особливості повсякдення українських жінок в надзвичайних історичних обставинах;
- розкрито основні жіночі стратегії та ресурси виживання в умовах Голодомору, підпілля і політичного ув'язнення;
- висвітлено основні прояви жіночої дієздатності в умовах радикального обмеження прав, можливостей і ресурсів (пасивні і активні форми спротиву, легітимні та нелегальні методи впливу, а також специфічно-жіночі ресурси виживання);
- з'ясовано особливості репрезентації жіночого досвіду в автобіографічних нарративах українок про Голодомор, національне підпілля і політичне ув'язнення;
- простежено взаємозв'язки поміж нормативною фемінністю та її практичними проявами у надзвичайних обставинах ;
- виявлено і проаналізовано модифікації уявлень і практик материнства в умовах голоду, підпілля і політичного ув'язнення;
- встановлено амбівалентну роль жіночого тіла та сексуальності (як ресурсу виживання та фактору ризику) у надзвичайних обставинах.

Удосконалено:

- концептуалізацію ключових засад феміністського підходу до історико-етнологічного вивчення жіночого повсякдення;
- методологію виявлення ознак травматичного історичного досвіду в автобіографічних нарративах;
- джерельну базу студій повсякденного життя українок під час Голодомору, національно-визвольних змагань та в ГУЛАГу.

Подальший розвиток отримали:

- оцінки евристичного потенціалу та обмежень використання жіночих спогадів в історико-етнологічних дослідженнях;
- вивчення специфіки функціонування традиційної української культури у надзвичайних історичних обставинах.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає в можливості урахування знання про дієві жіночі стратегії, ресурси та прийоми виживання у надзвичайних обставинах для ефективнішого використання різнобічного потенціалу жінок у вирішенні актуальних проблем сучасної України. Глибше розуміння механізмів жіночої дієздатності на повсякденному рівні сприятиме становленню інституцій громадянського суспільства. Положення дисертації будуть корисними у роботі соціальних психологів щодо подолання віддалених наслідків історичних травм. Результати наукового пошуку уможливають їх використання у діяльності громадських правозахисних і жіночих організацій, при підготовці музейних експозицій та тематичних виставок. Матеріали і висновки дослідження мають цінність для вдосконалення

державної політики пам'яті в Україні та у процесах декомунізації у напрямку відходу від віктимно-глюорифікаційного схематизму при оцінках радянського минулого та урахування жіночих внесків в історичні процеси. Основні ідеї, підходи, висновки та фактичний матеріал може бути використано у процесі вивчення етнології, історичної антропології, історії України, історії тоталітаризму, жіночої і гендерної історії, а також при викладанні спецкурсів з історії Голодомору, національно-визвольних змагань та політичних репресій в Україні часів сталінізму. Результати дослідження будуть корисними при підготовці узагальнювальних праць із новітньої історії України.

Апробація результатів дисертації.

Теоретичні положення та висновки дисертації викладено авторкою у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях. Різні аспекти дослідження були представлені у вигляді доповідей й апробовані на міжнародних наукових конференціях: “Memory and the Present of Post-socialist Culture” SOYUZ Symposium (Портланд, США, 2004), “Writing About Talking: Orality and Literacy in Contemporary Scholarship” (Саскатун, Канада, 2004), “Oral History in (Post)Socialist societies” (Фрайбург, Німеччина, 2005), “After Empire: Gender Boundaries as the Borders of Nations” (Вільнюс, Литва, 2007), “Gender and the Cultural Production of Knowledge”, the 14th Conference of the International Federation for Research in Women’s History (Софія, Болгарія, 2007), “Memory, History, Mentality: Socialist Past Today” (Ньюкасл, Великобританія, 2008), 40th National Convention of American Association for Advancement in Slavic Studies (Філадельфія, США, 2008), “Свій – Інший – Чужий у соціогуманітарних студіях” Міжнародний конгрес Американської Ради Наукових Товариств та Міжнародної Асоціації Гуманітаріїв (Львів, 2009), 15th Annual Convention of The Association for the Studies of Nationalities (Нью Йорк, США, 2010), XVI Congress of the International Oral History Association (Прага, Чеська Республіка, 2010), “Unequal sisters: gender and global inequalities in historical perspective” IFRWH Convention at the 21st Congress of Historical Sciences (Амстердам, Нідерланди, 2010), 7th Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine (Отава, Канада, 2011), 17th Annual Convention of the Association for the Studies of Nationalities (Нью Йорк, США 2012), “Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи” (Львів, 2012), X Конгрес етнологів и антропологов России (Москва, РФ, 2013), “Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді» (Львів, 2014), “Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини” (Львів, 2014), “Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи” (Київ, 2014), “Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація” (Одеса, 2015), “Images of the Other” Convention of the Association for Slavic, East European and Eurasian Studies and International Association for the Humanities

(Львів, 2016), “Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти” (Харків, 2016), “Голодомор: погляди з нової перспективи” (Мюнхен, 2017).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації викладено в низці наукових праць, 26 з яких було опубліковано у наукових фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України.

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, п’яти розділів та висновків, списку використаних джерел (712 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації – 432 с., із них 344 с. – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено мету і завдання дослідження, його предмет та об’єкт, окреслено хронологічні і територіальні межі дослідження, означено наукову новизну і практичне значення роботи.

У **Першому розділі “Жіночий досвід доби сталінізму у дослідженнях і джерелах”** проаналізовано стан досліджень з історії Голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольних змагань і ГУЛАГу на предмет представлення у них жіночого досвіду, а також охарактеризовано особливості жіночих спогадів про ці події.

У підрозділі *1.1 “Стан вивчення жіночого повсякдення в надзвичайних обставинах”* простежено розвиток наукових досліджень Голодомору в середовищі української діаспори та в незалежній Україні на тлі державної політики вшанування пам’яті жертв голоду. Попри значний доробок істориків у дослідженні політичних передумов, механізмів та перебігу штучного голоду, демографічних втрат, юридично-правових аспектів, повсякденний досвід голодуючих людей привертав мало уваги дослідників. Окрім кількох публікацій про жіночі протести (т.зв. “бабські бунти”), жіноче повсякдення в умовах голоду не було об’єктом ґрунтовного історико-антропологічного аналізу. Практики ушанування жертв Голодомору засвідчують тенденцію до віктимізації жінок у візуальних репрезентаціях національної трагедії.

Дослідження з історії ОУН і УПА мало уваги приділяли висвітленню участі жінок, а офіційні практики вшанування підпільників не віддзеркалюють реального жіночого внеску у боротьбу. Лише протягом останнього десятиліття опубліковано низку фахових біографій видатних підпільниць (автори Л. Онишко, В. Іванченко, О. Панченко), а також збірників біографічних нарисів та біографічних довідників, що дозволяє оцінити масштаби жіночої участі у підпіллі, їх функції та завдання. Декілька істориків вивчають різні сторони жіночого досвіду національно-визвольних змагань: Дж. Бурдс висвітлював вербування підпільниць репресивними органами та використання жінок-агенток у

підпіллі; Л. Онишко, М. Мандрик, Т. Антонова намагалися запропонувати певні схеми для вивчення жіночих функцій та ролей в ОУН і УПА та охарактеризувати історіографію питання; О. Петренко аналізує національне підпілля крізь призму категорій гендеру, показуючи неоднозначність жіночого досвіду, а також висвітлює літературні репрезентації образу “бандерівки”; Л. Зарічняк вивчає різні мотивації вступу в ОУН та насильство над жінками з боку репресивних органів; М. Гавришко досліджує питання особистих стосунків між жінками і чоловіками у підпіллі, артикулює проблеми контролю над жіночою сексуальністю, подвійних моральних стандартів, насильства щодо “своїх” і “ворожих” жінок та інші контроверсійні питання жіночого досвіду підпілля. Вказані дослідження висвітлюють окремі аспекти участі жінок у націоналістичному підпіллі, однак не дозволяють скласти цілісного уявлення про жіноче повсякдення в тих умовах.

Грунтовні дослідження з історії ГУЛАГу стали можливі лише у 1990-х рр.: праці висвітлюють його структуру і управління, економіку, демографію, статистику людських втрат, окремі служби та підрозділи, конкретні табори та управління тощо. Опубліковані масиви документів про діяльність ГУЛАГу. Протягом останнього десятиліття зростає інтерес дослідників до людського виміру ГУЛАГу загалом (Е. Епплбом) і до досвіду жінок-політв’язнів зокрема (О. Чеснокова, В. Шаповалова, В. Кузін, Л. Максимова, А. Рогінський, А. Даніель). Згадані праці мають свої обмеження: по-перше, вони ґрунтуються головню на спогадах росіянок; по-друге, вони зосереджені навколо очевидних сторін жіночого досвіду (сексуальне насильство, материнство за ґратами, умови праці і побуту, хвороби ув’язнених жінок). Історики та антропологи з інших постсоціалістичних країн переконливо демонструють продуктивність гендерного підходу у вивченні повсякдення політв’язнів крізь призму їх етнонаціональних характеристик (М. Лазда, В. Даволюте, Т. Кірс, Г. Кормос, К. Джолук). В Україні звернула увагу на гендерні аспекти політичних репресій Т. Вронська, яка вивчала досвід “дружин зрадників батьківщини” в контексті Великого терору, запровадивши поняття “сімейного заручництва”.

Підрозділ 1.2 “Жіночі спогади про Голодомор, націоналістичне підпілля і ГУЛАГ: мемуаристики, наративи, тематичні домінанти” присвячений розгляду специфіки жіночих автобіографічних наративів про надзвичайні історичні обставини та аналізу особливостей репрезентації у них жіночого досвіду. Попри величезний масив записаних спогадів про Голодомор, якість їх як джерела для історико-антропологічного дослідження часто є низькою через невдало обрану методикау (фактографічну орієнтованість проєктів) та непрофесійність інтерв’юєрів. Хоча жінки були і серед жертв голоду, і серед свідків подій, і серед призвідників трагедії, нині доступні переважно свідчення представниць перших двох груп, які, до того ж, були дітьми чи підлітками у 1932–1933 рр. Для наративів про Голодомор характерна лаконічність, що зумовлена переважно

усним характером свідчень та травматичністю пережитого. Сучасні студії колективної травми і травматичної пам'яті доводять, що вербалізація травматичного досвіду є вкрай складним і болісним процесом (Б. Міштал, Д. Лауб, С. Лейдесдорф та ін.). Для подолання травми потрібні сприятливі соціокультурні умови та відповідні наративні форми, тоді як заборона, замовчування та придушення травматичної пам'яті (як це було в СРСР) може мати негативні суспільні наслідки (Г. Розенталь, І. Ірвін-Зарецька, Л. Ейтінгер). Г. Бенезер виділяє низку “сигналів” (ознак) пережитої травми в автобіографічних наративах, які виразно простежуються у жіночих спогадах про Голодомор: напосідний образ пережитого жахиття, фрагментованість спогаду, спогад-“спалах” як застиглий образ, нездатність/відмова розповідати, прагнення дистанціюватися від минулого, висока частотність слів на позначення страху і страждання, емоційне відчуження-заціпеніння та ін. Домінування саме жіночих спогадів серед усього масиву свідчень про Голодомор та демографічні чинники зобов'язують дослідників уважніше вивчати гендерні виміри трагедії.

Особливу цінність для вивчення жіночої участі в націоналістичному підпіллі становлять розлогі мемуари М. Савчин, Г. Коханської, А. Карванської-Байляк, М. Лабуньки, І. Тимочко-Камінської, Я. Романини-Левкович. Мемуаристками рухало подвійне прагнення: по-перше, почуття обов'язку перед полеглими у боротьбі побратимами і посестрами, чию історію прагнуть передати у спогадах; по-друге, потреба знайти порозуміння з молодим поколінням українців, діалог з якими було почасти втрачено через десятиріччя вимушеного мовчання. Великим викликом для мемуаристок було збереження балансу між фактографічною точністю в описі подій та осіб та власною суб'єктивністю, через особисту заангажованість і емоційну значущість пережитого. Важливим внутрішнім конфліктом у спогадах (відрефлексованим або латентним) є хиткий баланс поміж особистим і політичним – поєднання розповіді про себе і розповіді про підпілля. Деякі жінки роблять свідомий вибір на користь репрезентації насамперед жіночого досвіду. Унікальними за рівнем артикуляції саме гендерних аспектів підпілля є спогади М. Савчин. Порівняння її наративу зі спогадами її чоловіка В. Галаси недвозначно засвідчує гендерні відмінності жіночої пам'яті про підпілля та репрезентації пережитого. Характерною рисою спогадів є самоцензура: оповідачки послідовно уникають низки тем (пов'язаних із жіночим тілом, сексуальністю, проявами гендерної дискримінації, насильством), рідко критикують погляди, поведінку чи рішення провідників ОУН чи УПА, оминають контроверсійні питання, намагаючись дотримуватися панівного героїчного наративу про підпілля. Доступні нині жіночі автобіографічні наративи про співпрацю з ОУН і УПА дозволяють досить повно реконструювати особливості жіночої участі не лише на рівні переліку функцій та завдань. Характерною прикметою є присутність численних “портретів” інших людей, зокрема жінок:

описано риси обличчя і статури, звички, особливості вдачі і поведінки, зазначено деякі біографічні дані і оцінка внеску у справу боротьби. Особисті спогади (письмові чи усні) містять більше подробиць повсякдення, описи щоденного життя у криївках і під час рейдів, сюжети про взаємини поміж чоловіками і жінками, розкривають мотивацію дій та вчинків конкретних осіб. Вони висвітлюють деталі суто жіночого досвіду, дозволяють простежити зміни у системі цінностей, свідомості, поведінці та трибі життя жінок в тих надзвичайних обставинах, та зрозуміти, як самі жінки оцінюють свою участь у підпіллі, яке значення мав цей досвід для їх подальшого життя.

У жіночих наративах про ГУЛАГ (мемуари, автобіографії, усні та письмові спогади) міститься не лише фактична інформація про повсякдення невідьниць (умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі), але й роздуми про те, як сприймали жінки-політв'язні своє становище, яким чином виживали, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на здоров'ї та психіці жінок, їхніх подальших життєвих траєкторіях. Суб'єктивність спогадів робить їх цінним джерелом для вивчення психології в'язнів, чинників виживання, відносин в середовищі невідьниць та з адміністрацією, (не)людської природу таборів. І. Щербакова виділяє шість етапів розвитку табірної мемуаристики в СРСР та Росії від 1956 р. дотепер, які означені публікацією знакових текстів О. Солженіцина, змінами політичного контексту (Перебудова та розпад СРСР), удоступненням архівів тощо. Більшість спогадів українок про ГУЛАГ надруковано у 2000–2010-х рр. (Г. Позняк-Скрип'юк, Г. Заячківської-Михальчук, Г. Коханської, А. Закидальської, О. Слободян-Ковалюк, М. Вагули, Є. Андрусак, Д. Корчак, М. Потикевич-Заболотної, О. Хращевської). Авторки розгортають різні сюжетні лінії, деталізують окремі епізоди та ситуації, розповідають про долі інших жінок. У коротших спогадах, записаних у форматі усної історії чи власноруч. Серед мемуаристок є високоосвічені жінки з письменницьким хистом, чий автобіографічні наративи вирізняються обсягом, деталізацією, літературним стилем, саморефлексивністю (Н. Суровцова, О. Мешко, О. Блавацька). Більша частина жінок мали порівняно малу освіту, але створили досить великі спогади, хоча політичний контекст написання та панівні дискурси історичної пам'яті позначилися на їх наративних стратегіях і риторичі. Л. Токер вирізняє наскрізні теми жіночих табірних мемуарів: арешт, гідність, етап, (уявна) втеча, втішні моменти, “невидимі зони” (табуйовані теми), щасливі випадки, “зона в зоні” (табір як мікрокопія СРСР), втома звільнення. Жіночі наративи про ГУЛАГ посідають такі характерні риси: 1) задекларовані авторками мотиви та цілі написання спогадів часто не відповідають фактичному змісту наративів, який є насамперед жіночою розповіддю про власну долю; 2) мемуаристки розглядають свої спогади як свідчення проти тоталітарного режиму, як документальне підтвердження

злочинів і достовірне історичне джерело; 3) мемуари є способом порозумітися з нащадками, відновити зв'язок з суспільством; 4) наскрізним є мотив спротиву табірному режимові, що відрізняє спогади українок від росіянок. Жіночі табірні мемуари вирізняються сповідальницьким характером, емоційністю, більшою увагою до деталей повсякдення. В автобіографічних наративах жінки постають як активні дієвиці й учасниці життя у таборах, описують різні прояви жіночої дієздатності.

У другому розділі **“Теоретичні рамки і методологія дослідження”** представлено теоретичні та методологічні засади історико-антропологічних досліджень жіночого минулого, висвітлено специфіку жіночих особистих спогадів як історичного джерела з огляду на гендерні особливості пам'яті і розповіді про пережите, охарактеризовано методи аналізу і ключові категорії дослідження, а також обґрунтовано обрання Голодомору, періоду національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення в ГУЛАГу у 1940-1950-рр. як кейсів для аналізу жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах.

У підрозділі 2.1 *“Теоретичні засади феміністського підходу в історичних науках”* розглянуто наукові і політичні витоки жіночої історії як напряму історичних досліджень, висвітлено феміністську критику історієписання та простежено розвиток теоретичних дискусій про ключові поняття від 1970-х рр. донині. Довгий час в історичній науці існував значний дисбаланс у вивченні різних тем: історики віддавали перевагу тим сферам, де домінували чоловіки (політика, релігія, військова справа, економіка тощо), залишаючи поза увагою жіночі заняття. Найвні дослідження про жінок стосувалися видатних діячок, особливих жіночих досягнень або жіночого руху, що не охоплювало досвіду величезної більшості жінок, які залишалися “сховані” від історії. Історики-феміністки (Г. Лернер, Г. Бок, Ш. Ровботем, Дж. Келлі та ін.) критикували історичну науку за андроцентризм, через який історія людства була представлена лише чоловічим досвідом і розказана чоловіками. Завдання жіночої історії полягало насамперед у заповненні значних прогалів у знаннях про історію жінок, щоб “зробити їх видимими”, а також у перегляді цілої парадигми історієписання задля подолання другорядності жіночої історії (Р. Брайденталь, К. Кунз, Е. Мінніх). Ключовою є ідея про відмову від унітарної категорії “жінка” та визнання численних відмінностей поміж самими жінками (етнічних, класових, релігійних, соціальних, вікових тощо), що вимагає вивчати жіночий досвід в конкретних культурно-історичних та соціально-економічних контекстах (Ш. Йогансон, Г. Бок, Г. Лернер) та уникати необґрунтованих узагальнень. Дискусія навколо поняття патріархату дозволила історикам краще зрозуміти внутрішні механізми підтримання гендерних нерівностей, попри різні форми та прояви дискримінації жінок (Дж. Беннетт, А. Річ). Однак, зосередження уваги головно на гнобленні жінок у минулому призводило до віктимізації жіночого

досвіду, виключаючи можливість вивчення інших сценаріїв. Залучення поняття жіночої дієздатності дозволило подивитися на жінок як активних суб'єктів історичного процесу (Дж. Скотт, Л. Томас, Дж. Баумель, Дж. Вікерс, Р. Лентін). Історія повсякдення стала тією ділянкою, яка відкрила історикам шлях до вивчення тих сфер (сім'я, побут), де розгорталося життя більшості жінок.

Розкрито потенціал усної жіночої історії як феміністської методології та висвітлено загальні характеристики усних та письмових жіночих нарративів з огляду на гендерні особливості пам'яті та мови. Критична бідність емпіричної бази жіночої історії спонукала до пошуку альтернативних історичних джерел. Усна історія як метод творення автобіографічних нарративів про особистий досвід дозволяла повернути жінкам “їх власний голос” (Ш.Глюк). В усній жіночій історії дослідниці вбачали особливу феміністську методологію, головними ознаками якої були: 1) фокус саме на жіночому досвіді, різних аспектах жіночого життя; 2) використання джерел та врахування інтерпретацій, які продукують самі жінки; 3) виробництво знання, що допомагає долати андроцентричні уявлення і норми; 3) постійна саморефлексивність у процесі дослідження (М. Майс, С. Гардінг, С. Гейгер). Важливо було проаналізувати, *що саме* жінки — як соціальні актори історії — вважали важливим у минулому, і як осмислюють свій досвід, як розуміють пережите (М. Шанфро-Дюше, Л.Пассеріні), то ж фокус усної історичного дослідження зсувався з встановлення фактів та реконструкції подій на виявлення значення пережитого та суб'єктивних інтерпретацій минулого (К. Андерсон, С. Адмітаж, Д. Жак, Ж. Вінтер). Основні дискусії точилися навколо проблем взаємодії і прав дослідниці та оповідачки, етичних питань дослідницької практики (Р. Клейн, Е. Оуклі, Дж. Стейсі, Дж. Якобс та ін.).

У підрозділі 2.2 “Інформативний потенціал та обмеження жіночих спогадів” представлено результати досліджень так званої автобіографічної пам'яті, які засвідчують гендерні відмінності у тому, *який тип інформації* чоловіки та жінки пам'ятають (зберігають і відтворюють) краще. Основними прикметами жіночої пам'яті є такі: дійовими особами жіночих спогадів є люди (а не інституції); жінки часто у свої спогади включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності та вдачі; жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих чи сімейних подій (а не історичних – політичних, військових тощо); жіночі спогади повніше і точніше відтворюють обставини та деталі повсякденного життя; жіночі спогади насичені роздумами про значення та оцінками впливу певних подій на різні групи людей; жіночі спогади емоційно-забарвлені, містять інформацію про психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації учасниками події. Репрезентація спогадів в автобіографічних нарративах жінок також має свою гендерну специфіку (Р. Лакофф, Ю. Самель, Б. Барон, Ч. Крамаре, Д. Таннен, А. Кіріліна). Серед таких особливостей: жіноче мовлення більш експресивне, образне та емоційно-насичене; жінки

використовують ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок; жіночі наративи часто містить пряму мову та діалоги; жінки частіше асоціюють себе із сім'єю чи колективом, ведучи розповідь наче від імені групи (“ми”-позиція), рідше ставлять себе у центр наративу, частіше розповідають про інших. Андроцентризм мови спричиняє труднощі при вербалізації специфічно жіночого досвіду, що зобов'язує дослідників зважати не стільки на пряме значення слів, скільки декодувати смисл сказаного (М. Діволт, Д. Жак). Дослідниці вказують на доцільність використання традицій неформальної *жіночої розмови* (англ. *woman talk*), що полегшує жінкам процес наративізації свого досвіду (Ж. Голмс, С. Лейдесдорф, М. Діволт). У жіночих біографічних наративах завжди порушуються питання гендерних відносин, жіноча автобіографія є виявом суб'єктності жінки (С. Сміт, Л. Пассеріні, Д. Стентон.).

У 2.3 “*Ключові категорії та методи дослідження*” розкрито методи аналізу емпіричних матеріалів, представлено ключові аналітичні категорії. У фокусі дослідження – **жіноче повсякдення**, під яким розуміємо способи проживання і переживання всіх повторюваних, щоденних різновидів, форм, сфер, проявів неінституціалізованого жіночого досвіду в конкретних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. Центральним концептом цього дослідження є поняття **жіночої дієздатності**, яка дозволяє розглядати жінок як історичних суб'єктів, здатних реалізувати значущу діяльність у власних інтересах, забезпечувати власні потреби та досягати цілей, незважаючи на структурні обмеження. Для аналізу було обрано джерела, що відповідали ознакам **автобіографічного наративу**, тобто представляли змістовну та соціально-релевантну розповідь про особисто пережиті події, організовану навколо значущих подій, що відбувалися послідовно у часі (або зв'язані казуально). Важливою категорією аналізу є **нормативна феміністність** – констеляція панівних уявлень, норм, правил і практик, які в конкретному культурно-історичному контексті визначають властиво-жіночі риси вдачі, зовнішності, поведінки, сфери та види діяльності, тощо. Дослідження виконане в форматі **історичної антропології** із застосування **феміністського підходу** до вивчення жіночого повсякдення, має міждисциплінарний характер. Основними методами дослідження є критичний дискурс-аналіз, наративний аналіз, біографічний підхід та метод реконструктивного перехресного аналізу. Представлено аргументи, які дозволяють розглядати Голодомор, націоналістичне підпілля та політичне ув'язнення як показові явища для аналізу жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах.

У третьому розділі “**Українські жінки в умовах Голодомору 1932-33 рр.: безправність vs. дієздатність**” розглянуто гендерні особливості жіночого повсякдення в умовах голоду.

Підрозділ 3.1 “Жіночий спротив насильницькому вилученню майна” обґрунтовує відмінності жіночого і чоловічого досвіду Голодомору і висвітлює різні форми жіночої протидії “розкуркулюванню”. Хоча статистичні дані про репресованих бунтівних селян не розділені за статтю, є підстави припускати, що переслідування були спрямовані насамперед проти чоловіків як формальних голів родин і власників майна. Щоб уникнути покарання, багато чоловіків втікало до міст, залишаючи жінок з дітьми і старшими родичами у селах, що підтверджують спогади. За відсутності батька життя родин залежало від жінок, тому жіночі стратегії виживання становлять винятковий дослідницький інтерес. Крос-культурні дослідження голоду показали, що з анатомічно-фізіологічної точки зору жінки є більш стійкими до голоду, ніж чоловіки, а харчові пріоритети сім’ї є на боці чоловіків. Серед загиблих під час Голодомору чоловіки становили 61,6%. Жінки намагалися протидіяти “розкуркулюванню” трьома шляхами: 1) пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо); 2) активна протидія (індивідуальні та групові протести, оборона майна); 3) легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади). Особливим явищем селянського протесту стали т. зв. “бабські бунти” – масові жіночі акції, спрямовані на захист чи здобуття продовольства. Зверхньо-поблажливе ставлення влади до жіноцтва як відсталого верстви та культурна легітимація права жінки-матері на захист інтересів власних дітей дещо пом’якшували суворість санкцій та покарань жінок за протидію колективізації. Жінки відчайдушно боронили родинне майно, атакуючи “активістів” вербально, фізично, вдаючись до погроз і помсти, однак переважно безуспішно. Серед “активістів” було чимало місцевих жінок, які часто виказували особливу жорстокість під час експропріацій. Штучно розпалена більшовиками класова ворожнеча руйнувала традиційні для сільських громад соціальні мережі (сусідства, кумівства, родинних зв’язків). Постраждалі селянки використовували також і легальні канали відстоювання своїх прав – зверталися в органи влади різних рівнів (листи, скарги, клопотання, заяви), щоб оскаржити вчинене беззаконня та повернути втрачене. Інколи такі зусилля давали позитивний результат, однак у більшості випадків вони були марними. Офіційні документи та спогади очевидців засвідчують активну позицію та рішучість багатьох жінок в обстоюванні власних прав.

Підрозділ 3.2 “Жіночі стратегії виживання в умовах голоду” розкриває ті найбільш поширені та ефективні сценарії, до яких вдавалися жінки, щоб врятувати свої родини в умовах тотального голоду: продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування та жіноча взаємодопомога. Спогади засвідчують, що жіночі прикраси та коштовності, добротний та дорогий жіночий одяг, якісні тканини, тощо ставали запорукою виживання родини – їх обмінювали на їжу. Мережа державних магазинів скупки коштовностей “Торгзін” стала організованою системою державного визискування голодуючого населення,

однак завдяки отриманим за побутове золото (жіночі прикраси, обручки, натільні хрестики тощо) продукти частині селян вдалося вижити. Жіночі практики взаємодопомоги стали одним зі сценаріїв виживання: завдяки безкорисливій допомозі родичок, сусідок, навіть сторонніх жінок багато знедолених (зокрема, діти) змогли пережити голод. Інтеріоризована настанова турботи про інших, як частина нормативної жіночності, в надзвичайних умовах проявлялася у підтримці своїх і чужих. Якщо серед рятівників-чоловіків переважали посадові особи (голови колгоспів, директори шкіл та ін.), які роздавали колективні резерви продуктів, ризикуючи своєю свободою (ув'язненням), то жінки переважно ділилися власними запасами харчів, ризикуючи власним життям (через голод). Жіноча солідарність проявлялася через всиновлення дітей (далекими родичами, сусідами, знайомими), яких вивозили з голодуючих сіл. Жіночі наративи містять включені персоніфіковані історії тих жінок, які загинули, таким чином репрезентуючи їхні долі та досвід.

Підрозділ 3.3 “Трагедія материнства”. Голод став надзвичайним викликом для нормативних уявлень і практик материнства. Втративши здатність до лактації, тисячі жінок стали безсилими свідками смерті немовлят. В умовах тотального голоду жінкам з дітьми доводилося постати перед неможливою дилемою: чиє життя врятувати, а чиїм пожертвувати. Материнські почуття не завжди витримували випробування голодом: якщо одні жінки жертвовно віддавали останню їжу дітям, то інші позбавляли дітей харчування, рятуючи власне життя. Покинуті батьками напризволяще вдома діти були приречені на голодну смерть. Дитяча безпритульність набула масового характеру і досягла апогею навесні 1933 р. : лише у Харкові у травні 1933 р. з вулиць підібрали 11 тис. дітей. Після постанови ЦК КП(б)У “Про боротьбу з дитячою безпритульністю” від 6 травня 1933 р. було засновано Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю, яка створювала державні притулки. Прагнучи врятувати дітей багатьом матерям довелося подолати свої материнські почуття та віддавати їх під опіку державних сиротинців. Хоча умови утримання дітей та їх харчовий раціон у притулках були незадовільними, а смертність – високою, та шансів вижити у притулку було більше.

Підрозділ 3.4 “Девіантна поведінка жінок в умовах голоду” висвітлює руйнівний вплив голоду на психіку та поведінку жінок, що проявлялося у збайдужінні до себе та інших людей, знеціненні життя, споживанні невластивої їжі, канібалізмі та трупоїдстві. Сукупність морально-психологічних деформацій під час голоду окреслює поняття “втрата людяності”, яке охоплює низку явищ та проявів, що суперечать усталеним в українській соціонормативній культурі цінностям, нормам, приписам, заборонам, правилам. Притуплене сприйняття явища смерті, набута нечутливість до страждань є захисними механізмами психіки, яка нездатна впоратися з надто інтенсивними переживаннями. Загальна

відчуженість, ворожість і недовіра та нормалізація крадіжки стали проявами руйнування традиційних моральних і соціальних норм. На тлі спричинених голодуванням змін психіки розвивалась апатія та докорінно змінювалося ставлення до життя і смерті: продовження життя втрачало сенс, бо воно приносило лише муки, тоді як у смерті вбачали спосіб звільнення від страждань. Панувало всеохоплююче почуття голоду. Тривала та гостра нестача харчування спричинили зміни у ставленні до їжі. Усталені норми харчування, упередження та заборони щодо споживання певного гатунку чи кондиції продуктів тимчасово втратили свою чинність під тиском інстинкту самозбереження. Голодні люди вживали в їжу будь-які білкові продукти: гризунів, птахів, плазунів, молюсків, комах тощо. Крайнім проявом голодних девіацій стали людодство та труподство, про що свідчать документи та спогади. Нерідко головними фігурантками цих сюжетів є жінки, в тому числі й матері. Дослідження змін у психіці та поведінці людей в умовах суворого і тривалого голоду доводять, що це призводить до тимчасового психічного розладу, коли людина нездатна усвідомлювати своїх вчинків та їх наслідків. Очевидці також вказують на “божевілля” винних у канібалізмі і не виказують прямого осуду. Судові органи відносно м'яко карали таких жінок, інколи навіть виправдовували їх. Порівняно толерантним було й ставлення до труподства, то ж у часи Голодомору відбулась значна деформація норм моралі - порушення одного з фундаментальних соціокультурних табу на вживання людської плоті. Відсутність розповідей про особисту причетність до таких практик свідчить про глибоку травматичність цього досвіду для тих, кого дитиною матері і голод змусили стати канібалами.

Підрозділ 3.5 “Жіноче тіло на межі” розкриває один з найболючіших для жінок аспектів повсякдення в умовах голоду – їх тілесний і сексуальний досвід. Голод руйнував і спотворював жіноче тіло, яке в українській культурі наділене також потужним естетичним виміром. То ж, окрім фізичних терпінь, жінки зазнавали і моральних страждань, спостерігаючи власні виснажені, деформовані, вмираючі тіла. Через травматичність того досвіду, спогади жінок про цю сторону повсякдення рідкісні: описам притаманні разючий натуралізм і, водночас, емоційна відчуженість. Підтримання чистоти в оселі та гігієни членів сім'ї належало до кола невід'ємних жіночих обов'язків, було частиною нормативних практик жіночності. Проте тотальне виснаження, зумовлена голодом апатія і депресія, прагнення зберегти рештки сил для пошуку їжі знецінили естетично-гігієнічні аспекти побуту. У спогадах чимало свідчень про тотальну антисанітарію на пізніх етапах голодування, справжньою пошестю стали воші. В тих надзвичайних обставинах жіноче тіло могло стати як додатковим ресурсом для виживання сім'ї (практика вимушеної проституції за їжу), так і фактором підвищеного ризику (сексуальне насильство в умовах правового свавілля).

Четвертий розділ “Участь жінок у національно-визвольних змаганнях: приватне vs. політичне” висвітлює бачення ролі жінки у націєтворчих процесах у межах ідеології ОУН, простежує різні мотивації долучення жінок до підпільної діяльності, аналізує співвідношення різних функцій та завдань жінок з панівними уявленнями про нормативну жіночність, а також розкриває неоднозначність становища жінок у підпіллі та труднощі поєднання особистого життя і політичних пріоритетів.

У *Підрозділі 4.1 “Жіноче питання” в ОУН* проаналізовано ідеал нормативної жіночності, який конструювали праці ідеологів, пропагандистські тексти та комеморативні практики ОУН у 1930–1940-х рр. Одразу після заснування ОУН сформувався культ жінки-мучениці за національну ідею, осердям якого стала постать Ольги Басараб (1889–1924). Публікації ОУН та пропам’ятні заходи на вшанування О. Басараб представляють її як віддану революціонерку, взірець для наслідування, закликаючи українок до жертвовного служіння національній справі там, де є потреба. Хоча ідеологи українського націоналізму порівняно мало зверталися до “жіночого питання”, тексти О. Теліги, Ю. Липи та Д. Ребет вибудовують досить цілісний образ ідеальної українки, як протиставлення феміністці. Хоча всі три автори говорять про рівноцінність внеску жінок і чоловіків у національну справу, та все ж розглядають їх сфери активності і завдання як комплементарні, розмежовані за статтю. Для Ю. Липи та Д. Ребет особлива жіноча цивілізаційна місія зумовлена репродуктивними функціями: материнство є визначальним критерієм жіночої суспільної ролі в сенсі фізичного і культурного відтворення нації. Текст Д. Ребет “Суспільна роля жінки” (1943 р.) можна вважати відповідником (неіснуючого) програмного документу ОУН з жіночого питання. Критикуючи фемінізм, авторка вибудовує ідеальний тип свідомої українки, заснований на її “природних” рисах (емоційність, жертвовність, відданість, господарність, гнучкість тощо). Діячка наполягає на розмежуванні жіночих і чоловічих завдань, наголошує другорядну, допоміжну роль жінок у справі націєтворення, ключовим дієвцем якої є чоловік через вищі інтелектуальні і творчі здібності. Головну роль жінок Д. Ребет бачить в родині, у вихованні національно-свідомих та фізично здорових українців. Допускаючи жіночу громадсько-політичну діяльність і професійну працю, Д. Ребет вважає їх не так можливістю самореалізації жінок, як способом служіння інтересам нації. Інші пропагандистські публікації ОУН, адресовані жіноцтву повторюють, розвивають і підсилюють ключові тези Д. Ребет, інструменталізуючи при цьому жіночу історію. У них материнство визначене як основний спосіб жіночого служіння нації, а інші жіночі ролі (громадсько-політичні, професійні чи військові) допускаються лише як доповнення чи як виняток, тимчасово – на період загострення національно-визвольних змагань та виникнення потреби заступити/підсилити чоловіків.

4.2 “Залучення дівчат та жінок до участі у підпільній діяльності ОУН” висвітлює шляхи та чинники рекрутування жінок і дівчат до лав ОУН. Серед головних мотивів, які спонукали їх долучатися до підпільної діяльності, жінки називають національно-патріотичне виховання у сім’ї, українських освітніх закладах та молодіжних громадських організаціях, живу пам’ять про національно-визвольні змагання 1914–1921 рр., а також дискримінаційну політику польської влади щодо українських громадян Речі Посполитої у міжвоєнний період, як і тоталітарної влади та німецької окупаційної влади, що сприяло радикалізації політичних настроїв та підштовхувало до прийняття ідеології українського націоналізму та до підпільної діяльності. Дієвими були й особисті мотиви (романтичні почуття, родинні зв’язки, загроза арешту чи вивезення до Німеччини). Свою роль відігравали й вікові психологічні особливості молоді (радикальність поглядів, ідеалістичне сприйняття світу, прагнення до самоствердження, авантюризм і готовність до ризиків тощо). У 1930-х рр. дівчат рекрутували серед старшокласниць та студенток віком 15–18 років. Вступивши до “Юнацтва” (молодіжної структури ОУН з ідентичною структурою). “Юначки” вивчали історію та географію України, ідеологічну платформу та політичну програму ОУН, політичну ситуацію, прийоми конспірації та медичної допомоги, а також розповсюджували листівки, збирали інформацію, тобто відбувалася цілеспрямована, методична та ґрунтовна (теоретична і практична) підготовка дівчат до різнобічної участі в підпіллі. Період активного рекрутування жінок (від середини 1944 р.) як вимушений захід для забезпечення життєдіяльності підпілля в умовах посилення переслідування чоловіків радянськими репресивними органами змінився стрімким скороченням частки жінок (від весни 1945 р.), що було зумовлено масовою інфільтрацією агенток у підпілля. Навесні 1945 р. жіночу сітку ОУН було розпущено, а навесні 1946 р. було ліквідовано референтуру Українського Червоного Хреста, в якій працювала більшість жінок. “Жіноча сітка” – відносно самостійної підструктури ОУН, що об’єднувала виключно жінок та дівчат та мала чітко окреслені функції інформаційно-розвідувального, просвітницько-пропагандистського, санітарно-медичного, постачально-побутового характеру. Жінки долучалися до підпілля на трьох рівнях: як членки ОУН, які склали присягу і перебували у повному розпорядженні організації; як активні підпільниці без формального членства, які постійно виконували певні функції і завдання для ОУН і УПА; як “симпатики”, які періодично допомагали у життєзабезпеченні підпілля, виконуючи роль “тилу”.

У підрозділі 4.3 “Жіночі функції в ОУН та УПА в контексті змін уявлень про нормативну жіночність” показано, як виконання тих чи інших обов’язків у підпіллі розширювало межі нормативної жіночності, дозволяло вийти за її межі чи підважувало її основні елементи. Жінок у підпіллі сприймали насамперед

крізь призму панівної нормативну жіночності, покладаючи на них обов'язки, що були продовження звичних жіночих функцій опікунки та господині. Після коротких медичних курсів, медсестри і санітарки лікували і доглядали поранених і хворих, заготовляли перев'язочні матеріали і лікарські трави, пересуваючись поміж криївками, де переховували пацієнтів, або у стаціонарних “шпиталиках”. Через брак медичних засобів, великі відстані, загрозу арешту, важкі умови у бункерах, така праця була виснажливою і ризикованою. Жінки дбали про продовольче забезпечення, одяг та гігієну повстанців. Зважаючи на обсяг такої роботи та важливість конспірації, фізичне та психологічне навантаження на жінок було великим. Виконуючи традиційно-жіночі функції для підпілля, жінки суттєво змінили їхній масштаб, контекст і смисл: ці позірно побутові справи набули військово-політичного значення, бо від них залежала боездатність УПА. Таким чином жінки розширили межі нормативної жіночності, надавши звичним практикам нового смислу.

Практично кожна підпільниця виконувала функції зв'язкової, доправляючи таємні повідомлення поміж різними локаціями. Це дозволяло забезпечити інформаційний обіг у підпіллі: повідомляти актуальні новини, координувати дії, здійснювати керівництво, знати ситуацію на місцях і т.п. Така робота вимагала фізичної витривалості та міцної психіки, в дорогу доводилося вирушати незалежно від пори року чи часу доби, часто на значні відстані, бездоріжжям чи навіть лісом, повсякчас наражаючись на небезпеку. Жінки активно використовували нормативну жіночність як ресурс, щоб досягти мети і уникнути арешту (маскувались бабусями, фліртували з ворожими вояками тощо). Попри величезні ризики, жінки демонструючи винахідливість, витривалість і самоконтроль. Важливою була роль жінок у розвідці (збір стратегічно важливої інформації про ворога) та пропаганді серед населення, редакційно-видавничій справі. Чимало підпільниць працювали машиністками у підпільних друкарнях та секретарками провідників ОУН. В ОУН та УПА не повною мірою використовували інтелектуальний потенціал підпільниць: попри досить високу освіту, жінок відносно мало серед проводу, авторів пропагандистських і публіцистичних текстів. Жінок не заохочували до лідерства, хоча часом у критичних обставинах жінкам доручали відповідальні ролі провідниць. Виконуючи функції зв'язкових, розвідниць і пропагандисток підпільниці виходили за межі нормативної жіночності, оскільки такі завдання не вкладалися в традиційні уявлення про сфери та види діяльності жінок. Незначна кількість жінок була й у збройних підрозділах УПА та брала участь у бойових сутичках. Хоча зазвичай майбутніх підпільниць навчали користуватися зброєю під час вишколів, на практиці далеко не всі жінки мали власний пістолет, який, до того ж, рідко признався для самозахисту, а радше для самогубства у разі загрози арешту. У глибокому підпіллі жінки потерпали від важких побутових умов в

бункерах, де через хронічний брак води та повітря санітарний стан був незадовільним. Особливий дискомфорт викликала гігієна жіночого тіла. Жінки були обмежені щодо одягу (з практичних міркувань часто носили чоловічий), мали мінімальний набір особистих речей, відмовлялись від аксесуарів та атрибутів жіночого вбрання. Водночас у криївках від жінок очікували виконання репродуктивної та емоційної роботи (турботи про побут, здоров'я та психологічний стан побратимів), тобто в деяких контекстах нормативна жіночність була використана інструментально. Таким чином підпільниці фактично відмовлялися від певної частини нормативної жіночності (гігієна, вигляд) та підважували культурне табу на виключне право чоловіків ризикувати власним життям чи заподіювати смерть (зброя, самогубство).

Підрозділ 4.4 “Приватне життя та особисті стосунки у підпіллі” висвітлює питання стосунків поміж чоловіками і жінками (романтичні, сексуальні, подружні), а також практики материнства з огляду на проблематичність узгодження особистого життя з особливостями підпільної діяльності, поширення подвійних моральних стандартів та уразливості жінок до насильства. В умовах підпілля молоді люди продовжували закохуватися і навіть одружуватися. Вимоги до моральності підпільників були суворими, за розпусту передбачались покарання аж до страти. Однак спогади засвідчують існування подвійних стандартів у санкціях за порушення норм сексуальної поведінки чоловіками і жінками: якщо негідні вчинки перших часто минали безкарно, то на жінок покладали відповідальність за “деморалізуючий вплив” на вояків, жіноча сексуальність перебувала під постійним пильним контролем. Досвід підпільниць різниться: одні засвідчують повагу побратимів і недоторканість власного тіла, інші зазнали сексуальних домагань. Частина провідників і командирів суворо дотримувались норм моралі і підтримували сексуальну дисципліну, інші прагнули вирішити проблему шляхом витіснення жінок з підпілля, тоді як деякі надуживали владою, спонукаючи підпорядкованих їм жінок до нелегітимних статевих зносин. Сексуально-активних жінок (часто небезпідставно) вважали “агентками” і підозрювали в співпраці з ворогом. Щоб зменшити ризики, жінки вдавалися до аскетичного способу життя у підпіллі, повністю віддаючись боротьбі. Хоча шлюби у підпіллі не були рідкістю, через конспірацію документів про це вкрай мало. Командир мав санкціонувати одруження, зважаючи на потенційні ризики. Одружені підпільники виявляли стриманість в інтимних стосунках. Тривалість шлюбу була невеликою через загибель одного з подружжя. Попри певну сакралізацію шлюбу в ідеології ОУН, у частини командирів та провідників були постійні коханки з числа їхніх підлеглих. Материнство у підпіллі було пов'язане з надзвичайними труднощами: вагітність чи немовля зменшували мобільність жінки, збільшували ризик викриття і арешту її та товаришів. Для немовлят не було умов у підпіллі, то ж жінку зазвичай

“легалізували” з фіктивними документами, влаштовували у прихильних людей, та переривали з нею зв’язок з міркувань безпеки підпілля. Репресивні органи пильно стежили за такими жінками, влаштовували засідки та переслідували їх, через що багато жінок зазнали значних поневірянь. Роль матері була несумісною з роллю активної підпільниці: у цій дилемі деякі жінки робили вибір на користь служіння національній справі, віддаючи дітей на виховання іншим людям. Жіноча солідарність проявлялася в тому, що чимало жінок опікувалися дітьми тих підпільниць, які продовжували боротьбу чи були ув’язнені. Материнські почуття робили жінок особливо вразливими на допитах. Матері також ризикували власними дітьми, переховуючи повстанців у своїх оселях, і жертвували власними дітьми, які гинули у підпіллі. Жінки-підпільниці з метою конспірації зазвичай розривали зв’язок з родиною. Таким чином фундаментальна жіноча роль матері, яка становить осердя нормативної ідентичності в ідеології ОУН, була суттєво підважена і девальвована у практиці національного підпілля. Прикладом складності й жіночої долі у підпіллі є дилема особистого і політичного у житті М. Савчин, дружини В. Галаси. Відданій підпільниці довелося відійти на другорядні ролі поруч з чоловіком-провідником, відмовитися від власного голосу у прийнятті рішень, що більше – втратити двох синів заради продовження боротьби. Драмою свого життя жінка вважала те, що не здобула ані родинного щастя, ані повноцінної реалізації свого потенціалу у підпіллі.

У п’ятому розділі **“Українські жінки-політв’язні ГУЛАГу: жертви і переможці”** висвітлено умови утримання жінок-політв’язнів у таборах ГУЛАГу, проаналізовано способи збереження їх національної, релігійної і гендерної ідентичностей, показано роль жіночої творчості у консолідації в’язнів та підтриманні їх морального духу, розкрито значення жіночої солідарності як стратегії виживання, різні форми стосунків з чоловіками, а також розглянуто найбільш травматичні для жінок теми тілесності, сексуальності й материнства у неволі.

Підрозділ 5.1 “Умови утримання у таборах у 1940–1950-х рр.” реконструює загальний контекст перебування українок-політв’язнів у таборах ГУЛАГу, демонструє різючі розбіжності між нормативними документами, що регламентували умови утримання невільниць, і реаліями табірною повсякдення. У воєнні та повоєнні роки суттєво змінився склад ув’язнених у ГУЛАГу: водночас стрімко зросла – у порівнянні з довоєнними показниками – частка політв’язнів (близько 60% у 1945 р.), українців (близько 20% у 1951 р.) та жінок (30,6% у 1945 р.). Від осені 1945 р. керівництво ГУЛАГу вживало заходів щодо роздільного утримання чоловіків та жінок, то ж жінки знаходилися переважно або виключно у гендерно-однорідному середовищі. Житлом для невільниць слугували дерев’яні бараки, у яких на двоповерхових нарах розміщували від кількох десятків до кількох сотень жінок. Встановлену норму житлової площі

2 м² на особу виконували не всюди – на середину 1947 р. вона становила 1,5–1,8 м². Нормативного температурного режиму +12–14°C у бараках повсюдно не дотримувались. В'язні потерпали від браку речей першої необхідності (посуду, постелі). Через невиконання санітарно-гігієнічних норм адміністрацією у бараках панувала тотальна антисанітарія (бруд, сморід, паразити). Перенаселення, нічні обшуки, тризмінний режим роботи руйнували сон. На в'язнів не поширювалися норми радянського трудового законодавства, то ж жінок використовували на усіх видах робіт, включно з фізично важкими та небезпечними виробництвами, робочий день тривав 10-12 год. Жінки працювали у вкрай складних погоднокліматичних умовах (до - 40°C і нижче), вихідні – 2-3 рази на місяць. Норми виробітку відповідали встановленим за галузями народного господарства, без урахування статі і (не)кваліфікованості в'язнів, їх дещо коригували залежно від фізичної працездатності невільників. У 1950 р. було запроваджено систему заохочень, щоб стимулювати працю невільників (грошові виплати, крамнички). Харчування в'язнів залежало від видів робіт та рівня виконання виробничих планів (т. зв. “пайки”), розрахункова добова норма харчування включала хліб, овочі, м'ясо- і рибопродукти, жири, макаронні вироби, цукор, чай, крупи загальною енергетичною цінністю 2880 кКал, що суттєво нижче реальних енергозатрат робітників на важких немеханізованих видах робіт у суворих кліматичних умовах. Зазвичай раціон був вкрай скупим, критично бідним на білки та вітаміни, продукти – несвіжі, тобто в'язні отримували недостатню, непоживну і неякісну їжу. Голод є наскрізним мотивом спогадів про ГУЛАГ. Рівень працездатності був вкрай низьким. Поширеними хворобами були запалення легенів, пеллагра, цинга, малярія, тиф, дизентерія, та туберкульоз, смертність від якого у 1946 р. досягла 40,6% в середньому по ГУЛАГу. Незадовільна (відсутня) організація безпеки праці призводила до масового травматизму та смертей на виробництві. Реальний рівень захворюваності приховували, та діагнози часто фальсифікували. Лікування в'язнів було незадовільним через гостру нестачу кваліфікованого медперсоналу та відсутність медичних засобів, однак перебування в лікарні дозволяло невільникам відновити сили за рахунок дещо кращого харчування і відпочинку.

Підрозділ 5.2 “Національна ідентичність та християнська віра” присвячено питанням національної солідарності та міжетнічних стосунків у таборах, способам підтримання національної ідентичності, а також релігійним практикам невільників. У таборах українці (як і інші в'язні) гуртувалися за етнічною (національною) ознакою у т. зв. “земляцтва”, що було дієвою стратегією виживання. Попри заходи адміністрації ГУЛАГу щодо розпорошення українців, вони налагоджували і підтримували різні канали та мережі комунікації шляхом нелегального листування (“табірна пошта”), перенесення інформації та досвіду з табору в табір при переведенні. У сукупності це творило реальну

національну спільноту, українську квазі-діаспору у ГУЛАГу. Режим всебічної ізоляції в'язнів від зовнішнього світу (заборона або вкрай обмежене листування, недоступність газет і радіо тощо) руйнував психіку невільників, і вони шукали можливостей розірвати інформаційну блокаду. Попри суворі заборони і покарання, жінки нелегально писали листи рідним, і завдяки допомозі співчутливих громадян (охоронців, вільнонайманих, місцевих мешканців) пересилали їх. Листування було способом зберегти відчуття приналежності до нації як “уявленої спільноти” (за Б. Андерсоном). Зворотній зв'язок (листи і посилки з дому) дозволяв жінкам дистанційно залишатися членками своєї родин і громад, а матеріальна підтримка рідних (продукти, одяг, ліки) багатьом допомогли вижити. Національність (етнічність) була важливим чинником взаємин між невільницями: жінки постійно вказують її при згадці про певну особу. Згадок про випадки відкритої ворожнечі, ненависті та шкоди на етнічному ґрунті у спогадах мало, переважають історії про толерантність та взаємодопомогу жінок різних національностей, а себе українки позиціонують як миролюбних, доброзичливих і відкритих. Неоднозначними були стосунки між українками і польками та росіянками: розповіді про взаємні упередження і ворожість чергуються з історіями про порозуміння і дружбу на основі жіночої і невільницької солідарності у протистоянні репресивній системі. Християнська віра та релігійні практики становили важливу частину невільницького повсякдення українок та була важливим чинником психологічної стійкості за ґратами. Спогади засвідчують, що жінки повсякчас зверталися по підтримку і заступництво до Бога і Матері Божої в індивідуальних і групових молитвах. Попри заборону предметів релігійного призначення, жінки власноруч виготовляли їх з підручних матеріалів (хрестики, вервечки, іконки тощо). Жінки влаштовували таємні щонедільні богослуження та святкові літургії на Різдво і Великдень, відтворюючи традиційний сценарій ритуального дійства та виконуючі ролі священика, дяка, хору та ін., що фактично було новим емансипаційним досвідом у сфері церковної практики. Зберігаючи власну національну та релігійну ідентичність у неволі, жінки протистояли деструктивному впливу табірному режиму на особистість в'язня.

Підрозділ 5.3 “Жіноча творчість і дозвілля” показує, як через традиційні креативні практики у неволі жінки проявляли свою гендерну і національну ідентичність, а також підтримували соціальні зв'язки та психічне здоров'я. Найпоширенішим видом творчості був спів народних і невільницьких пісень: пісня відволікала від жахливої реальності таборів, давала розраду, нагадувала про дім і родину, дозволяла відтворити ментальний зв'язок з рідним краєм, поринути у спогади про минуле і мріяти про майбутнє, вивільняла важкі думки та емоції. Спів сприймався як вияв невільницької солідарності і непокори, то ж за це суворо карали. Інколи колективний спів ставав формою відкритого протесту. Набула

поширення аматорська поезія: у віршах невільниць – туга за рідними і коханими, за батьківщиною, мрії про волю, роздуми про сенс життя. Через заборону записувати більшість віршів втрачено, але пам'ять жінок-політв'язнів зберегла чимало поезій їхніх посестер, створених як персональний подарунок у неволі. Відбувалися й театралізовані постановки. Хоча за несанкціоновану творчість жінок суворо карали, крім імпровізованих перформансів для зняття емоційної напруги, вони готували й справжні дійства (як от різдвяний вертеп), що було нагодою артикулювати національну та релігійну ідентичність, згуртувати та підбадьорити невільниць. У таборах діяли офіційні КВЧ (культурно-виховні частини), націлені на ідеологічно-пропагандистську роботу задля підвищення продуктивності праці в'язнів. В 1950 р. у 148 установах діяло 3937 клубів та культуркуточків і 4690 гуртків самодіяльності. До участі в КВЧ залучали невільниць творчих професій, яких повністю чи частково звільняли від загальних робіт – це врятувало багатьом життя. Після смерті Сталіна, внаслідок пом'якшення табірної режиму, з'явилася можливість включати в репертуар КВЧ класичні та народні українські твори (музичні, театральні, поетичні тощо), що було нагодою для піднесення національного духу та чинником психологічного розвантаження. Іншою нагодою актуалізувати національну, релігійну і гендерну ідентичність було відзначення Різдва і Великодня. Прагнули якнайточніше відтворити традиційний формат свят. Підготовка згуртовувала невільниць, мобілізувала їх креативний потенціал: із заздалегідь відкладених продуктів готували ерзац-страви, з непотребу – інші атрибути свят (крашанки, ялинки, тощо), жінки прибирали барак та чепурилися. Свято було можливістю для піднесення морального і національного духу, ментального возз'єднання з батьківщиною, а також дозволяло розривати монотонність табірної повсякдення і структурувати час. У неволі вишивання набуло масового характеру: вишивка була легковпізнаваним маркером національної та гендерної ідентичності, а через християнські сюжети – також їх релігійної ідентичності. За відсутності (заборони) голок, жінки використовували як матеріал риб'ячі кістки та клаптики з одягу. Попри незначну ужиткову та естетичну вартість, табірні вишивки мали виняткове символічне значення в контексті соціального життя в'язнів: подаровані посестрі чи побратимові в ув'язненні, передані родичам на волю, вони ставали знаком єднання українців як національної спільноти. Іншим проявом творчого начала жінок стали малюнки у вигляді невеликих привітальних листівок, виконаних переважно олівцем або чорнилом. На них зображені краєвиди, квіти, атрибути свят, що віддзеркалює спогади і мрії про рідний край, волю, вільне життя. На дозвіллі освічені жінки часто переказували іншим літературні твори та художні фільми, читали (якщо був доступ до книг), займалися самоосвітою.

Підрозділ 5.4 “Прояви і практики нормативної жіночності у неволі” розкриває механізми дегуманізації невільниць та жіночі гендерно-обумовлені

способи і прийоми протидії деструктивному впливу табірному режиму на особистість жінок-політв'язнів. Одразу після арешту українки втрачали всі права, їх переставали трактувати як людей і жінок: колишні політв'язні згадують власну вразливість і незахищеність, приниження і тортури, яких зазнали у слідчих в'язницях, що мало на меті зламати їх фізично і психологічно. Усі сторони життя невідьниць були під тотальним контролем і повністю залежали від адміністрації. Дієвим інструментом дегуманізації і руйнування особистості в'язня було знеособлення: в'язнів позбавляли імен, наділяючи натомість номерами. Безформна, однотипна і безбарвна табірна уніформа, позбавлення особистих речей були спрямовані на нівелювання гендерної ідентичності невідьниць. Протидіючи цьому, жінки перешивали та оздоблювали (вишивкою, мереживом, дрібними деталями) казенний одяг, надаючи йому більш жіночого вигляду. Жінки самотужки ремонтували одяг та з ганчір'я шили собі жіночу білизну. У таборах був гострий брак одягу і взуття: у 1948 р. коштів було виділено лише на 32,5% реальних потреб в одязі та білизні і 44% потреб у взутті. Якісний одяг можна було обміняти на їжу, щоб вижити. Символом вільного життя був одекolon. Нормативна жіночність з властивими уявленнями про жіночу зовнішність стала для жінок інструментом збереження гендерної ідентичності у таборах. Ті ж нормативні уявлення спонукали жінок сприймати бараки як сурогат дому, який слід підтримувати в належному порядку, створювати видимість затишку (прибирання приміщення, оздоблення інтер'єру, вирощування кімнатних рослин тощо). Реалізуючи нормативну роль господині, жінки облаштовували також територію навколо бараків і приміщення загального користування. Упорядкування свого життєвого простору давало жінкам відчуття певного контролю над своїм життям. У нелюдських умовах невідьниці намагалися зберегти власну людяність, спогади переповнені свідченнями про взаємну турботу серед жінок: вони ділилися їжею і одягом, лікували, втішали, захищали перед адміністрацією, прагнучи полегшити страждання одна одної. Виняткове значення мала психологічна підтримка і розрада, адже чимало жінок впадали у відчай, глибоку депресію, схилились до самогубства. Стосунки між ув'язненими жінками можна охарактеризувати як квазі-родинні: вони називали і сприймали одна одну як сестру, матір, бабусю, тітку. Невеликі (2-3 особи) квазі-родинні жіночі групи взаємодопомоги ставали запорукою виживання: жінки відчували відповідальність за життя і добробут одна одної, спільно ділили усі ресурси. Практикуючи нормативну роль опікунки жінки підживлювали власну гендерну ідентичність.

Підрозділ 5.5 “Жіноче тіло, сексуальне насильство і особисті стосунки” присвячено проблемам руйнування і збереження жіночого тіла у таборах, питанням сексуалізованого насильства над жінками, вимушеної проституції заради виживання, а також аналізу стосунків жінок і чоловіків в умовах

позбавлення волі. Тема жіночої тілесності і сексуальності належить до найбільш табуйованих у жіночих спогадах. Невільниці гостро переживали втрату ознак жіночності у власному вигляді: їх виснажені голодом, хворобами, працею і кліматом тіла ставали безстатевими. Щоб зберегти власне тіло, деякі невольниці свідомо виконували фізичні вправи, водні процедури, загартовування. Виживання ставало способом протистояння режимові. Спогади свідчать, що фізичний і психологічний стан жінок-в'язнів був дещо кращим за чоловіків, яким брак їжі, побутових навичок, безправний статус давалися значно важче. Від перших днів неволі жінки зазнавали сексуалізованого насильства: вербальні образи, примусові публічні оголення, вуаєризм, особисті обшуки, “санобробки”. Сором і приниження, які відчували жінки, мали на меті зламати їх морально. Жіноче тіло у таборах могло стати рятівним ресурсом: вимушена проституція або постійний сексуальний зв'язок з одним із впливових чоловіків (в обмін на їжу, легші види робіт, якісніший одяг, краще житло, інші дрібні пільги або за відносну безпеку) були для частини жінок основною стратегією виживання. Сексуальні зловживання з боку наділених владою і ресурсами охоронців та адміністрації були поширеною практикою. Свідчень про звалтування як особистий досвід вкрай мало, хоча на такий ризик наражалася практично кожна невольниця. Попри заходи з ізоляції жінок і чоловіків у таборах, невольники шукали і знаходили можливість для спілкування. Взаємна потреба отримати і надати опіку реалізувалася у формі *de facto* сімей попри соціальні відмінності (етнічні, освітні, класові, професійні, релігійні тощо) і навіть правовий статус (ув'язнені та вільні). Через листування і “табірну пошту” чоловіки і жінки знайомилися, ставали довіреними друзями. Інколи ці почуття переростали у кохання і завершувалися таємним шлюбом у таборі чи одруженням після звільнення. На волі жінки прагнули якнайшвидше створити сім'ю, і часом обрання подружжя було досить випадковим. Віддаючи перевагу колишнім політв'язням-українцям, жінки орієнтувалися не стільки на романтичні почуття, скільки на спільний досвід неволі, який ставав основою для порозуміння та підтримки на тлі труднощів інтеграції в радянське суспільство.

Підрозділ 5.6 “Материнство за тратами” висвітлює становище жінок з дітьми у таборах ГУЛАГу, кількість та причину народження дітей у неволі, умови утримання немовлят, а також питання розлуки з дітьми та їх повернення. Попри заходи з посилення ізоляції жінок і чоловіків, число вагітних і матерів у таборах ГУЛАГу зростало. На 1 січня 1948 р. у місцях позбавлення волі перебувало 10 217 жінок з дітьми та 4588 вагітних, а вже через рік їх кількість становила 23 790 та 9310 осіб відповідно і продовжувала зростати. У березні 1940 р. в системі ГУЛАГу діяло 90 дитбудинків, у яких утримували 4595 дітей невольниць, а у 1949 р. жінки таких установ було 234. Умови утримання вагітних, породіль та немовлят віком до 1,5-2 років регламентував розділ 4 “Інструкції по

санітарній службі тюрем НКВС СРСР” від 23 жовтня 1940 р. Інструкція встановлювала роздільне утримання матерів і дітей: мали б бути створені побутові і санітарні умови, матеріальне забезпечене, медичний нагляд, які б забезпечили здоров'я та повноцінний розвиток малюка, а також можливість спілкування матерів з дітьми. Реалії були далекі від цих норм. Прагнення полегшити умови перебування, бажання створення сім'ї в майбутньому, потреба подолати екзистенційну самотність і реалізувати роль матері, вимушена проституція чи звалтування могли бути причинами вагітності у таборах. Практики материнства у неволі були далекі від нормальних. Неоднозначним було ставлення до переривання вагітності: в одних місцях жінок примушували до абортів, в інших за це карали додатковим строком ув'язнення. У неволі дітей утримували в окремих дитячих закладах (дитмістечко, дитячий барак), породіль – у спеціальних “бараках мамок”: матері відвідували немовлят для годування грудним молоком кілька разів на добу, після припинення лактації зустрічі обмежували до мінімуму. Спільний досвід страждань формував жіночу взаємодопомогу – матері ділилися грудним молоком в разі потреби. Доглядали малюків няні з числа ув'язнених жінок під керівництвом вільнонайманого персоналу, ставлення до дітей варіювалося від уваги і турботи до недбалості і жорстокості. Хоча матеріальні умови утримання в таких закладах різнилися від цілком задовільних до вкрай неприйнятних, назагал брак материнської турботи негативно позначався на психоемоційному розвитку дітей та їх соціально-поведінкових навичках. Рівень захворюваності та смертності малюків були високими: більшість дітей була приречена на смерть в перший рік життя. У 1947 р. із кожної тисячі загинуло 409 дітей. Медична допомога була мінімальною через брак кваліфікованого медперсоналу та ліків. Дітей віком 1,5-2 роки відсиляли у дитбудинки або (рідше) передавали на виховання родичам ув'язненої. Матері гостро переживали момент розлуки. Хоча туга за дітьми дошкуляла жінкам, материнські почуття ставали стимулом до життя. Декому вдавалося через листування підтримувати зв'язок з дітьми. Зустрічі з дітьми після багатьох років розлуки були травматичними, відновлення зв'язку вимагало чималих зусиль.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження. Критичний огляд праць про повсякденне життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах періоду сталінізму виявив, що ця тематика залишається однією з найменш вивчених ділянок в сучасних історико-етнологічних студіях, гостро бракує комплексних досліджень жіночого досвіду Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення. При цьому крос-культурні студії про масовий голод в інших культурно-історичних контекстах, праці про гендерні виміри Голокосту та дослідження про жінок-політв'язнів інших націй містять важливі ідеї та цінні компаративні матеріали для всебічного аналізу

відповідного досвіду українок. У пострадянській історичній науці та комеморативних практиках простежується тенденція до віктимізації жінок в контексті історії національних трагедій, яка не дозволяє побачити у них активних учасниць подій. Залучення категорії жіночої дієздатності дає змогу побачити у жінках суб'єктів історичного процесу. Дане дослідження заповнює значну лакуну в українських історико-етнологічних студій, окреслює шляхи вивчення повсякденного життя жінок та пропонує нову модель інтерпретації жіночого історичного досвіду.

Аналіз жіночих автобіографічних наративів доводить, що вони є цінним джерелом для історико-етнологічного вивчення різних аспектів повсякдення, соціальної динаміки у малих групах, гуманітарної оцінки та людського виміру подій, а також гендерної тематики. Спогади очевидиць Голодомору, колишніх підпільниць та політв'язнів ГУЛАГу посідають низку характерних прикмет, обумовлених характером пережитого досвіду, типом наративу, способом його створення, впливом панівних політичних дискурсів. Абсолютна більшість особистих спогадів українок про життя в надзвичайних історичних обставинах віддзеркалюють типові гендерні особливостям пам'яті і наративізації: увага до різних сторін повсякдення, значна кількість і деталізація "портретів" інших людей та їхніх історій, описи психологічного стану людей та їхніх соціальних взаємодій, емоційна насиченість розповіді, рефлексії на морально-етичні теми, актуальність гендерної тематики. Аналіз наративів показує: травматичність досвіду проявляється у наративах про Голодомор та Гулаг через замовчування певних тем, труднощі вербалізації певного типу досвіду, схематичне представлення певних подій або емоційне відчуження у розповіді. Особливо табуйованими є питання, пов'язані з жіночим тілом та сексуальністю. Характерною рисою є високий рівень самоцензури, який співвідноситься з мірою політизації певних тем та панівними історичними дискурсами. У наративах простежується напруження поміж особистим і політичним – поєднання розповіді про себе і розповіді про референтну групу (повстанців, в'язнів). У спогадах жінки постають як активні дієвиці власного і соціального життя в надзвичайних історичних обставинах, вони описують різні прояви жіночої дієздатності. Через акт творення наративу (усно чи письмово) жінки також стають співучасницями історієписання. Попри очевидну суб'єктивність, різномірність і тематичну мозаїчність спогадів, у своїй сукупності вони творять певний мета-наратив, який є розповіддю про можливі сценарії жіночої долі в конкретному історичному контексті, що при наскрізному критичному прочитанні та у поєднанні з іншими типами історичних джерел, дозволяє цілісно реконструювати різні аспекти жіночого повсякдення.

Феміністська методологія вивчення жіночого історичного досвіду засвідчила свою релевантність та евристичний потенціал при дослідженні

повсякденного життя українок в надзвичайних історичних обставинах: завдяки зосередженню уваги на діяльності і поведінці жінок, використанню джерел створених самими жінками та урахуванню оцінок, інтерпретацій та поглядів самих жінок, а також відмові від есенціалістського та універсалістського бачення жіночого досвіду вдалося розкрити специфічно-жіночі стратегії виживання, активні і пасивні форми протидії та ефективні практики пристосування до надзвичайних обставин на рівні повсякденного життя, показати дієву роль українських жінок у відповідних історичних подіях.

Основною, універсальною і дієвою жіночою стратегією виживання у надзвичайних обставинах була жіноча солідарність, яка проявлялася як на рівні досвіду (реальних практик взаємодопомоги), так і на рівні репрезентацій (у жіночих автобіографічних наративах). В умовах тотального голоду, національно-визвольних змагань і політичного ув'язнення жінки демонстрували взаємодопомогу різного типу: матеріальну (їжа, одяг, турбота про здоров'я); морально-психологічну (емоційна підтримка); соціальну (солідарне материнство); безпекову (згуртованість, взаємне заступництво). Ці практики, що є проявами нормативної жіночності (так званої “етики турботи”), дозволяли жінкам спільно долати надзвичайні труднощі, збільшуючи шанси кожної з них на виживання в умовах радикального обмеження прав, можливостей і ресурсів. Іншим проявом жіночої солідарності – на рівні репрезентацій – є включення історій інших жінок у власні автобіографічні наративи (біографічні зарисовки, “портрети”, окремі випадки). В такий спосіб жінки репрезентують ширший досвід своєї референтної групи, свідчать від імені ширшої жіночої спільноти, що не лише розширює уявлення про різні аспекти жіночого повсякдення, але й розкриває множинність, неоднозначність і суперечливість жіночих доль в надзвичайних історичних обставинах.

Зосередження уваги на проявах жіночої дієздатності в умовах тотального голоду, національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення дозволяє виявити та проаналізувати ті гендерно-забарвлені прийоми, способи і методи, які застосовували жінки, щоб забезпечити власні потреби та інтереси в умовах критичного обмеження прав, можливостей та ресурсів. Жінки вдавалися до пасивних і активних форм протидії насильству, використовували доступні їм легітимні та нелегальні канали і важелі впливу. Активний спротив міг набувати вигляду індивідуального чи групового протесту (“бабські бунти”, вербальні і фізичні атаки на “активістів”, табірні протести і повстання тощо), тоді як пасивні методи опору мали радше вигляд саботування вимог і правил (приховування майна чи їжі, переховування провізії та таємна підтримка підпільників, дрібні крадіжки, маскування, ігнорування певних вимог табірної режиму тощо). Хоча легітимні можливості для захисту власних прав та інтересів були вкрай обмежені, жінки використовували увесь доступний спектр методів

(листи, звернення, клопотання та скарги до місцевих і центральних органів влади, провідників підпілля, адміністрації таборів та керівництва ГУЛАГу тощо). Нелегальні способи забезпечення власних потреб зазвичай були пов'язані із порушенням заборон і ризиком покарання (канібалізм і трупоїдство, статеві стосунки з наділеними владою чоловіками, співпраця з репресивними органами, несанкціоноване листування ув'язнених, таємний шлюб у таборі, нелегальне набуття та зберігання недозволених речей у неволі, систематичні і масові порушення табірної дисципліни, тощо).

Серед типово-жіночих ресурсів виживання – жіночі речі і жіночі вміння (коштовності, одяг, побутові навички, творча майстерність тощо) та жіноче тіло. Жіночі речі та вміння могли бути обміняні на їжу (в умовах голоду) чи певне покращення життя (легшу працю, кращі житлові умови чи лікування в таборах). Детальний аналіз різноманітних проявів жіночої дієздатності дозволяє вийти за межі стереотипного сприйняття жінок як пасивних жертв надзвичайних обставин та побачити в них дієвців, які поодиночі і гуртом чинили спротив насильству, виявляли винахідливість і відвагу в обстоюванні власних прав та забезпечували свої інтереси навіть у найскладніших обставинах. Нерівність сил у таких протистояннях зводила більшість зусиль нанівець, однак те, що жінки намагалися активно реагувати на ситуації та впливати на перебіг подій є важливим для розуміння ролі жінок в історичних процесах на рівні повсякденного життя.

Аналіз виявив значну варіативність у ставленні до панівної нормативної жіночності та різні модифікації відповідних щоденних практик у конкретних надзвичайних обставинах. В умовах Голодомору деякі нормативні жіночі функції (санітарно-гігієнічні, опікунські) і поведінкові імперативи (турбота, співчуття, доброзичливість, охайність, моральні принципи, підтримання соціальних контактів) зазнали значного згортання, тимчасово втратили чинність або були модифіковані під впливом тотального голоду. У таборах ГУЛАГу нормативна жіночність була мобілізована та інструменталізована як засіб протидії дегуманізуючому руйнівному режимові: релігійні практики, жіноча творчість, турбота про зовнішній вигляд, догляд за тілом, упорядкування житла слугували для підтримання основних соціальних ідентичностей невольниць (національної, релігійної, гендерної), допомагали зберегти фізичне та психічне здоров'я.

Суперечливими виявилися уявлення і практики щодо нормативної жіночності в умовах підпілля, де фактично відбувалися паралельні процеси: з одного боку, йшло розширення меж нормативної жіночності (через зміну масштабів та смислів традиційних жіночих занять в межах репродуктивної праці) та відбувся масовий вихід за її межі (через залучення жінок до виконання функцій і завдань, пов'язаних з традиційно-чоловічими заняттями, практиками і

умовно-маскулінними рисами). При цьому у глибокому підпіллі та в загонах УПА жінки змушені були відмовитися від частини нормативної жіночності та діяти всупереч її імперативів (побутовий аскетизм, відмова від жіночих атрибутів, обмеження гігієни тіла, володіння зброєю та участь у збройних сутичках, готовність пожертвувати життям, відмова від особистого життя і материнства, товариські стосунки з побратимами), але водночас від жінок очікували збереження частини нормативної жіночності (виконання репродуктивної та емоційної роботи, використання жіночого вигляду як засобу партизанської війни). Таким чином, нормативна жіночність – як сукупність панівних уявлень про “правильну/ідеальну” жінку – засвідчили свою сконструйованість, контекстуальність та здатність (тимчасово) модифікуватися під тиском обставин або взагалі втратити чинність, з огляду на прагматичні інтереси самих жінок та пріоритети значущого для них соціального оточення.

Встановлено, що функціонування традиційної української культури у повсякденні українських жінок, які опинилися в надзвичайних історичних обставинах, було безпосередньо пов'язане із контекстом. В умовах тотального голоду, хоча жінки (переважно) залишалися у власних оселях і селах, відбулося радикальне згортання тих елементів традиційної культури, що пов'язані з календарною і родинною обрядовістю та народною творчістю; тимчасово втратили актуальність також традиції харчування, народної педагогіки, гігієни, християнських цінностей, морально-етичних норм, соціальних зв'язків і громадського життя. В умовах націоналістичного підпілля, коли жінки (переважно) перебували за межами власного дому і села, традиційна українська культура функціонувала у редукованому вигляді – її елементи актуалізувалися в міру можливості (відзначення календарних могло відбуватися як у повному форматі, якщо підрозділ квартирував у селі, або було зведено до основних елементів обрядодійства у польових умовах чи бункерах (спільна молитва, скромний святковий стіл, колядки тощо). Певні види творчості хоч і були доступні лише в умовах стаціонарного проживання (бункери), та їх практикували не завжди з огляду на безпеку та інші чинники (брак світла і повітря). Родинні зв'язки дещо нівелювалися, а традиції харчування, гігієни, моралі почасти втрачали актуальність у підпіллі. Тобто, традиційна українська культура зазнала редукування у повсякденні підпільниць, але зберігалася у ширшому соціальному середовищі (серед місцевих мешканців). В умовах політичного ув'язнення в ГУЛАГу, коли жінки опинялися в цілковито чужому для них середовищі, традиційна українська культура виявила свою виняткову значущість та інструментальність: традиційні християнські практики (молитви, богослуження, відзначення християнських свят) дозволяли жінками структурували час і розривали монотонність табірної повсякдення (на тлі інформаційної ізоляції), сприяли підтримці психічного здоров'я жінок-

політв'язнів. Традиційні жіночі сімейно-господарські заняття (упорядкування житла, турбота про одяг, гігієна, квазі-родинні стосунки серед невільниць, особисті зв'язки з чоловіками-політв'язнями, материнство) допомагали ув'язненим практикувати властиві гендерні ролі. Різні види традиційної жіночої творчості (спів, вишивання, малювання та ін.) виконували важливі функції: *репрезентативну* (прояв національної ідентичності); *консолідуючу* (національна солідарність); *аксіологічну* (лояльність до усталеної системи цінностей та моральних орієнтирів); *експресивну* (задоволення естетичних і творчих потреби); *психотерапевтичну* (подолання стресу, вивільнення емоційного напруження); *протестну* (форма пасивного спротиву антигуманному режиму ГУЛАГу, вияв духовну свободи). Усе це допомагало жінкам-політв'язням зберігати основні соціальні ідентичності (гендерну, національну, релігійну, політичну), систему ціннісних координат (соціальні норми, моральні засади, світоглядні принципи), запобігати розпаду особистості.

З'ясовано, що материнство (як осердя нормативної жіночності у традиційній українській селянській культурі та ідеології українського націоналізму) зазнало значних викликів та деформацій в надзвичайних історичних обставинах Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення. Імператив беззастережної материнської жертвності було підважено в умовах тотального голоду: культурно-обумовлені норми і практики материнства зазнали докорінних видозмін в інтересах ширших стратегій виживання. За деяких обставин материнство приносили у жертву іншим ситуативним чи екзистенційним пріоритетам. Неможливість реалізації і недовіра узвичаєних практик материнства в надзвичайних обставинах мали своїм наслідком вимушену тимчасову відмову від виконання материнських обов'язків (чи то задля порятунку дитини під час голоду, чи то через активну участь матері у підпіллі, чи то через примусове вилучення дітей у невільниць ГУЛАГу). Досвід материнства є одним з найбільш травматичних для жінок: конфлікт між нормативними уявленнями про материнство та нездатністю реалізувати їх на практиці викликає у жінок болісні переживання та утруднює наративізацію цього аспекту жіночого досвіду. Оскільки за усіх обставин відповідальність за дітей була покладена виключно на жінок, то саме жіночі спогади є унікальним джерелом для дослідження становища дітей у відповідних контекстах.

Виявлено, що специфіка жіночого досвіду у надзвичайних історичних обставинах пов'язана з особливостями жіночого тіла. У надзвичайних історичних обставинах (голоду, підпілля, політичного ув'язнення) тіло могло стати для жінки одним з ресурсів для виживання, покращення становища і відносної безпеки (через вимушену проституцію, фаворитизм), проте водночас створювало і ризики сексуальних зазіхань і сексуального насильства, адже в

згаданих надзвичайних обставинах саодинокі жінки були особливо уразливими перед зловживаннями з боку наділених владою і ресурсами чоловіків. Тема жіночої тілесності та сексуальності належить до найбільш табуованих у жіночих автобіографічних наративах, що почасти зумовлене традиційними етичними нормами (неприйнятністю публічного обговорення інтимних питань), та травматичністю такого досвіду, що утруднює наративізацію пережитого та змушує жінок (свідомо чи позасвідомо) уникати його обговорення.

Дослідження жіночого повсякдення із залученням феміністського підходу дозволяє розкрити цілком невідомий пласт історичного минулого, в якому українські жінки постають дієвицями історичного процесу. Жінки реагували на надзвичайні умови та вибудовували свої життєві стратегії на основі культурно-обумовлених рамок нормативної жіночності: використовували свої жіночі знання, навички, уміння, у вчинках спиралися на усталені в цій культурі соціальні норми, моральні цінності та уявлення про *жінку*. Вони приймали рішення, обирали стратегії виживання, форми спротиву та практики пристосування, щоб забезпечити власні інтереси та потреби, використовуючи доступні (часто мізерні) можливості і ресурси, долаючи структурні обмеження. Жіночі автобіографічні наративи – це насамперед історії неймовірних викликів та випробувань і, водночас, історії їх опанування та подолання. Вивчаючи жіночий досвід життя в надзвичайних суспільно-політичних умовах, вкрай важливо зосереджуватися не лише на втратах і стражданнях, але й розкривати малопомітні, але дієві форми *жіночої дієздатності* в гендерно-забарвлених повсякденних практиках пристосування, спротиву та виживання. Такі знання можуть виявитися корисними для сучасного українського жіноцтва та суспільства загалом у плані ефективнішого використання жіночого потенціалу для вирішення актуальних проблем сьогодення.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с., іл.

Рецензії : Стяжкіна О. В. ([рец. на моногр.] Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.). *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 258–267

Розділи у колективних монографіях

2. Kis O. Biography as a political geography: patriotism in the Ukrainian women's life stories in Ukraine. *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Ukraine* / ed. by M. J. Rubchak. London: Berhahn Books, 2011. P. 89–108.

3. Kis O. Telling the untold: representations of ethnic and regional identities in Ukrainian women's autobiographies. *Orality and Literacy: Reflections across Disciplines* / ed. by K. Carlson, N. Khanenko-Friesen, K. Fagan. Toronto: University of Toronto Press, 2011. P. 280–314.

4. Kis O. (Re)Construting the Ukrainian women's history: actors, agents, narratives. *Gender, Politics and Society in Ukraine* / ed. by O. Hankivsky, A. Salnykova. Toronto: University of Toronto Press, 2012. P. 152–179.

5. Kis O. Remaining human: Ukrainian women's experiences of constructing "normal life" in the Gulag. *Gender and Peacebuilding: All Hands Required* / ed. by M.P. Flaherty, T. Matyok, et all. New York: Lexington Books, 2015. P. 121–137.

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

6. Кісь О. Усна історія: теоретичні засади та методика автобіографічного дослідження. *Наукові записки з української історії*. Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Тернопіль, 2007. Вип. 19. С. 431–439.

7. Кісь О. Усна історія в Україні: практика польових досліджень. *Вісник Харківського національного університету*. Серія "Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки". Харків, 2007. № 767. Вип. 9. С. 147–152.

8. Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5–6. С. 633–651.

9. Кісь О. Феміністська парадигма в культурній та соціальній антропології: західний досвід. *Народознавчі Зошити*. 2011. № 1–2. С. 17–24.

10. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах*. 2011. № 6. С. 101–107.

11. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.

12. Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940–50-х роках. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 591–599.

13. Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики. *Народознавчі Зошити*. 2015. № 6. С. 1386–1405.

14. Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім.В.Гнатюка*. Серія: Історія». Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212–220.

15. Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1274–1285.

16. Кісь О. Релігійні практики українок-політв'язнів у Гулагу. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ, 2016. № 6. С. 41–48.

17. Кісь О. Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночності: жіночий досвід у національному підпіллі 1940-50-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 48. С. 61–78.

18. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125–138.

19. Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 51-59.

20. Кісь О. Жіноче тіло і сексуальність у неволі: досвід українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі Зошити*. 2017. № 3. С. 555–565.

21. Кісь О. Материнство за ґратами як благословення і прокляття: жіночий досвід ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 2. С. 32–43.

22. Кісь О. (Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 75–81.

23. Kis O. L'approche de genre dans les recherches en histoire et ethnologie ukrainiennes. *Ethnologie Française*. 2004. № 1. P. 291–302.

24. Kis O. Restoring the broken continuity: women's history in post-Soviet Ukraine. *ASPASIA: International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History*. 2011. Vol. 6. P. 171–183.

25. Kis O. Defying death: women's experience of the Holodomor, 1932-33. *ASPASIA. International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History*. 2012. Vol. 7. P. 42–67.

26. Kis O. National femininity used and contested: women's participation in the nationalist underground in Western Ukraine during the 1940s-50s. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*. 2015. Vol. 2(2). P. 53–83. URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/143/48> .

Статті, які додатково відображають результати дослідження

27. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. 2006. Ч. 11. С. 7–24.

28. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України. *Україна Модерна*. 2006. Ч. 11. С. 85–98.

29. Кись О. Проблемы (ре)конструкции истории женщин в Украине: акторы, авторы, нарративы. *Гендерное равноправие в России* / ред. М. Муравйова. Москва: Алетейя, 2008. С. 155–161.

30. Кись О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні. *Жінки в науці та освіті: минуле, сучасне, майбутнє*. Матер. Четвертої міжн. конф. (Київ, 6-8 листопада 2008). Київ: ГО „Жінки в науці”, 2008. С. 29–35.

31. Кись О. Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / за ред. В.Кравченка та Г.Грінченко. Харків, 2008. Вип. 11–12. С. 17–28.

32. Кись О. Освічена жінка: освіта як цінність та мірило життєвого успіху в автобіографіях жінок України. *Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні*. Київ: Дух і літера, 2009. С. 337–352.

33. Кись О. Коллизии традиционной женственности в национально-освободительном движении на Западно-Украинских землях в 1940-50-х. *Женская и гендерная история Отечества X–XXI вв.: новые проблемы и перспективы*. Матер. межд. научной конф. Санкт-Петербург: Институт этнологии и антропологии РАН, 2009. С. 46–48.

34. Кись О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940-50-х. *Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник*. Спец. випуск “Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи”. Харків, 2009. Вип. 13–14. С. 101–125.

35. Кись О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*: Зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 171–191.

36. Кись О. Вивчення досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси. *Гендер та філософія: гендерні студії у філософських науках. Гендер та культурологія: гендерні дослідження феноменів культури*: зб. матер. круглих столів. Острого: Вид-во НУ “Острозька академія”, 2013. С. 50–61.

37. Кись О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. Київ, 2013. № 1–2. С. 18–21.

38. Кись О. Місія (не)здійсненна: спогади Марії Савчин як ідея і чин. “І слова стали чином живим...” (*Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків*). Зб. історико-біографічних нарисів / відп. ред.

О. Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 79–116.

39. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ “Арт-Книга”, 2015. С. 15–39.

40. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації. *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді*: Матер. Міжнар. наук. конф. / упор. О. Кісь, Г. Грінченко, Т. Пастушенко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 11–41.

41. Кісь О. Феміністські засади усної жіночої історії . *Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація*: Матер. міжнар. наук. конф / упоряд. Г. Грінченко. Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2016. С. 119–132.

42. Кісь О. Голодомор крізь призму жіночого досвіду виживання. *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 156–175.

43. Кісь О. Українки-політв'язні в таборах ГУЛАГу: вижити означає перемогти *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 262–302.

АНОТАЦІЯ

Кісь О. Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05. – етнологія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2017.

У дисертації комплексно досліджено гендерні аспекти повсякденного життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах (під час Голодомору, у роки національно-визвольних змагань та в ГУЛАГу у 1940–1950-х рр). На основі теоретико-методологічних засад феміністського підходу до вивчення жіночого історичного досвіду проаналізовано жіночі стратегії виживання, способи пристосування та форми активного і пасивного спротиву тогочасним структурним обмеженням. Розкрито різні прояви жіночої дієздатності в умовах радикального скорочення прав, можливостей та ресурсів. Простежено

трансформації нормативної фемінності у надзвичайних обставинах, зокрема охарактеризовано зміни у практиках материнства, а також роль жіночого тіла (як ресурсу виживання і фактора ризику) в умовах тотального голоду, підпілля і політичного ув'язнення. Висвітлено специфіку функціонування низки елементів традиційної української культури у надзвичайних історичних обставинах. Показано гендерну специфіку репрезентацій жіночого досвіду у жіночих автобіографічних нарративах.

Ключові слова: українські жінки, Голодомор, національно-визвольні змагання, ГУЛАГ, жіночий автобіографічний нарратив, повсякдення, гендер, нормативна фемінність, жіноча дієздатність.

АННОТАЦІЯ

Кись О. Р. Повседневная жизнь украинских женщин в чрезвычайных исторических обстоятельствах середины XX в.: гендерные аспекты опыта и репрезентаций. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05. – этнология. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2017.

В диссертации комплексно исследовано гендерные аспекты повседневной жизни украинских женщин в чрезвычайных исторических обстоятельствах (во время Голодомора, в годы национально-освободительной борьбы и в ГУЛАГе в 1940–1950-х гг). На основе теоретико-методологических принципов феминистского подхода к изучению женского исторического опыта проанализировано женские стратегии выживания, способы приспособления и формы активного и пассивного противодействия структурным ограничениям того времени. Раскрыты различные проявления женской дееспособности в условиях радикального сокращения прав, возможностей и ресурсов. Прослежены трансформации нормативной феминности в чрезвычайных обстоятельствах, в частности, показаны изменения в практиках материнства, а также роль женского тела (как ресурса выживания и фактора риска) в условиях тотального голода, подполья и политического заключения. Освещена специфика функционирования ряда элементов традиционной украинской культуры в чрезвычайных исторических обстоятельствах. Показана гендерная специфика репрезентаций женского опыта в женских автобиографических нарративах.

Ключевые слова: украинские женщины, Голодомор, национально-освободительное движение, ГУЛАГ, женский автобиографический нарратив, повседневность, гендер, нормативная феминность, женская дееспособность.

SUMMARY

Kis O. Everyday life of Ukrainian women in extraordinary historical circumstances in the mid 20th century: gender aspects of experiences and representations. – Manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.05 – Ethnology. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine; the Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2017.

Dissertation analyses a variety of primary sources to reveal gender aspects of everyday life of Ukrainian women in extraordinary historical circumstances of the Holodomor, national liberation struggle and political imprisonment in the Gulag camps in the 1940–1950s. As a result, the universal women's survival strategies, typical methods of adjustment and forms of active and passive resistance to structural restrictions are identified; various manifestations of women's agency under radical curtailment of rights, opportunities and resources are explored.

The dissertation provides a detailed review of the exiting body of historical and ethnological research on the Ukrainian women's experiences of the Holodomor, nationalist underground and the Gulag, as well as a critical overview of a source base of this study with special focus on gender peculiarities of women's personal narratives on those events. The study is based on a feminist methodology of research in women's history, so its core principles and objectives are presented. The main methods of analysis are: critical discourse analysis, narrative analysis, biographical method and the method of reconstructive intersectional analysis. The core analytical concepts are: women's agency, autobiographical narrative, everyday life, and normative femininity. Following the newest research in gender peculiarities of memory and language this study explores the specific ways Ukrainian women represent their pasts in autobiographical narratives.

Three thematic chapters consistently explore the everyday lives of Ukrainian women during the Holodomor 1932–1933, in the nationalist underground and in the political confinement. Women's versatile forms of resisting the forced collectivization and protecting property rights are addressed; women's specific strategies of survival (women's mutual help, adoption of children) and resources (women's belongings, female body) are explored; controversies of a maternal role under the condition of total famine is discussed; various manifestations of women's deviant behavior caused by starvation are described; a female body as a risk factor and an ultimate means of survival during the Holodomor is examined.

Women's participation in the nationalist underground is explored with a view to contrast the vision of an ideal Ukrainian woman in the ideology of Ukrainian

nationalism, on the one hand, and real practices of Ukrainian women's engagements in the underground activities, on the other hand. Women's membership in the OUN in different periods, various motivations to join the underground, major forms and levels of women's involvement in the subversive activities are examined. Analysis of specific women's roles and tasks in the underground allows tracing changes in the practices of normative femininity (extension of limits, transgression or curtailing of normative femininity) in the underground as a result of new knowledge, skills and experiences. Special attention is paid to the contradictions between women's personal lives and their political activities. Gender-based discrimination in the underground is detected.

Analysis of gender peculiarities of women's everyday life in the Gulag camps is justified by the rapid increase of the share of political prisoners, Ukrainians and women in the Gulag in the 1940s. Inhuman living conditions (housing, nutrition, work, health service) leading to exhaustion, diseases, traumatism and death of female prisoners are revealed. National associations served as the main mechanism of prisoners' survival: they functioned as networks of mutual help and strengthened national solidarity of convicts. Correspondence with relatives and religious practices in confinement helped women to preserve prisoners' national and religious identities. Analysis of interethnic relations in the camps proves the formation of a universal prisoners' solidarity (over ethnic boundaries) in confrontation to the repressive regime. The study explored a variety of forms of women's creativity in confinement and showed their essential role for maintaining women's mental health and social identities. Specific women's ways of counteracting the dehumanizing effects of the Gulag are detected (maintenance of a female appearance, housekeeping). Women's solidarity and mutual help proved to be the most efficient survival strategy. A female body served as a resource of survival and a risk factor (due to sexual violence). Personal relationships with male convicts (friendship, love, marriage) are explored. Controversial nature and practices of motherhood in the confinement are examined.

Several universal features of women's experiences in all three contexts are identified. Women's solidarity proved to be the most efficient survival strategy, it manifested on the level of experiences (material and emotional mutual support, solidary motherhood) and on the level of representations (in women's autobiographical narratives). Women's personal belongings and gendered skills, as well as a female body served as major survival resources. Normative femininity underwent substantial modifications in extraordinary circumstances – from reduction and leveling up to prominence and instrumentalization.

The concept of women's agency allowed elaborating a new intelligible model for interpretation of women's historical experiences, so that women's subjectivity in the historical processes on level of everyday practices of survival, adjustment

and resistance in the situation or radical restrictions of rights, opportunities and resources has been elucidated.

Key words: Ukrainian women, the Holodomor, national liberation struggle, the Gulag, women's agency, women's autobiographical narrative, everyday life, gender, normative femininity.

Підписано до друку 27.02.18
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Зам. №27/02-1
Ум. друк. арк. 0,9
Наклад 100 прим.

Видавництво “Галич-Прес”
Видавець ФОП Король І.В.
м. Львів, вул. Гнатюка, 17
Ел. пошта: lvivprint@ukr.net. Тел. 096-59-88-924
Свідоцтво ДК №5353 від 24.05.2017 р.